

Psihologia poporului român și scepticismul metodologic (Psychology of Romanians and methodological skepticism)

FLORIN ALIN SAVA

Universitatea de Vest din Timișoara, Departamentul de Psihologie, Blvd. V. Pârvan nr. 4, 300115, Timișoara

The aim of this paper was to provide a critical review of the monograph entitled “*The Psychology of Romanian People. Psychological Profile of Romanians*” (by Professor Ph.D. Daniel David), from a research method perspective. The reading lenses took into account the author’s method option, which includes a multilevel and an interdisciplinary approach, a preference towards quantitative and cross-cultural research methods and towards an ethic and an objective approach, as well as the major reliance on secondary data analyses (with three new studies). Given the methodological features of this volume, the following points should be underlined: (a) cross-cultural comparisons are pertinent and possible to be done despite some technical limitations such as the difficulty to test the measurement invariance; (b) the author has taken a series of active measures to minimize the risk of statistical artifacts in the comparisons he has done; (c) the entire approach, including discussion, is in accordance with the requirements for an evidence based perspective. In conclusion, the volume benefits from an appropriate methodological support, in accordance to the complexity of the investigated problem and up to the modern standards in the field.

Keywords: Quantitative vs. qualitative, Etic vs. emic, Evidence based approach, Interdisciplinary approach, Psychometrics

„Afirmății extraordinare necesită evidențe extraordinare” (*Extraordinary claims require extraordinary evidence*) este o expresie celebră făcută în urmă cu aproximativ 30 de ani de Profesorul de astronomie Carl Sagan. Parapsihologia, mai degrabă decât psihologia, a fost domeniul de studiu care a fost permanent nevoit să producă evidențe convingătoare, dincolo de orice dubiu. Psihologia, ca domeniu științific ce se focalizează predominant asupra studiului comportamentului unui individ, a beneficiat de un tratament ceva mai blând, bazat pe o doză mai redusă de scepticism, într-o oarecare măsură și datorită discursului autoprotectiv cu nuanțe ipsative, că totul este relativ, că fiecare persoană este unică în felul ei. Totuși, descoperirile și ideile valoroase din psihologie au fost, adeseori, contestate sau au provocat reacții din partea celorlalte științe, îndeosebi sociale, atunci când s-a trecut de la focalizarea de pe individ, la cea de grup, rasă, etnie, popor etc. sau când implicațiile vizau societatea per ansamblu. Astfel de exemple sunt: studiul relației dintre nivelul de inteligență și rasă descrisă pe larg în cartea *The Bell Curve* (Herrnstein și Murray, 1994) sau studiile despre implantul unor memorii false coordonate de academicianul Elisabeth Loftus (ex. Loftus & Pickrell, 1995; Loftus, 1997). Volumul *Psihologia*

poporului român. Profilul Psihologic al românilor, punctul focal al recenziei de față, a beneficiat, desigur, păstrând proporțiile unei scale naționale, de același tip de tratament reactiv, specific studiilor care s-au focalizat pe unități mari de analiză (etnii) și pe o tematică sensibilă: “cum suntem în realitate?” vs. „cum ne percepem că suntem?”. Înainte de publicarea monografiei, pe baza conferințelor științifice și a unor texte de sinteză scrise în reviste de cultură, lucrarea scrisă de profesorul David a beneficiat de numeroase prezentări în mass media, stârnind un interes interdisciplinar crescut și o serie de dezbateri aprinse.

Pornind de la aceste considerente, voi încerca să descriu critic aspectele metodologice prezentate în lucrare, deoarece de calitatea lor depinde, în bună măsură, calitatea rezultatelor prezentate și discutate. Despre cele trei studii originale voi menționa mai puțin, deoarece acestea sunt realizate în largi echipe internaționale și se află sub recenzie la reviste de top din străinătate, trecând astfel, deja, prima probă a comunității științifice.

Înainte de a face acest lucru, se cuvine să facem două constatări importante.

Prima se referă la complexitatea ridicată a problemei studiate, motiv pentru care lucrarea are nu

doar un caracter interdisciplinar, cu nuanțe transdisciplinare, ci presupune analize la nivel multinivelar. Dacă, științific, aceasta este soluția adecvată pentru a analiza teme de o asemenea complexitate, metodologic apare un risc, acela de a fi atacată din multiple direcții, de către cei care înlocuiesc această grilă de lectură cu una de tip tradițional, din prisma unei singure discipline. Astfel, etnopsihologii sau antropologii vor putea critica faptul că din lucrare lipsește o abordare de tip emic, centrată pe perspectiva percepțiilor și părerilor românilor, și, prin urmare, că metodele calitative de cercetare sunt neglijate (pentru detalii despre distincția emic vs. etic consultați, de exemplu, Gavreliuc, 2004). Sociologii vor avea posibile obiecții terminologice, cum ar fi aceea a deciziei de a utiliza termenul de popor, în condițiile în care cele mai multe analize au în vedere date colectate doar în ultimii 10-15 ani, efectuate pe populația cetățenilor din România, nefiind astfel concludente pentru a induce ideea că asemenea caracteristici observate ar fi unele imuabile, prin urmare caracteristice intrinsec românilor. În sfârșit, alții vor putea ridica pur și simplu obiecții principiale legate de standardul de comparație utilizat. Astfel, ajungem să spunem că suntem mai indisciplinați, mai neîncrezători, mai tradiționali prin comparație cu un anumit standard. Dacă în unele dintre analizele efectuate, asemenea comparații fac mai mult sens, prin compararea localizării performanței României cu alte câteva zeci de țări, în zona atributelor psihologice multe dintre comparații sunt făcute prin raportare la SUA. Probabil că aceste nuanțe de tipul *mai mult* sau *mai puțin* ar fi condus la alte interpretări, dacă raportarea s-ar fi făcut mai des față de scorurile vecinilor noștri, cum ar fi bulgarii, sârbii, maghiarii sau ucrainenii. Rezumând, criticile metodologice privite dintr-o grilă de lectură disciplinară, într-o lucrare cu caracter interdisciplinar, iar pe alocuri, transdisciplinar, nu-și găsesc sensul, această problemă nefiind una specifică lucrării analizate, ci fiind una tipică pentru asemenea proiecte de tip inter- și transdisciplinar. Mai mult, ele ar trebui privite din perspectiva opțiunilor epistemologice ale autorului, prezente consistent în această lucrare: (a) mai degrabă către o abordare pozitivistă, empirică, decât spre una hermeneutică; (b) către o metodologie cantitativă, decât spre una calitativă; (c) către o perspectivă etică, decât spre una emică, iar în cazul problemelor complexe (d) către o abordare inter- și transdisciplinară, decât spre o abordare tradițională, disciplinară.

Cea de a doua constatare importantă, în urma lecturării lucrării, vizează fundamentul empiric pentru analiza și interpretarea rezultatelor. Astfel, într-o proporție majoritar covârșitoare, datele

empirice prezentate provin din studii deja publicate în reviste internaționale cu *peer-review*, din manualele tehnice ale unor probe psihologice recunoscute internațional sau din anumite baze de date consacrate în domeniul științelor sociale, precum World Value Survey. Este, așadar, vorba de o analiză de date secundare, motiv pentru care devine mai puțin important de analizat calitatea bazelor de date (aceasta nefiind în responsabilitatea autorului și presupunând că asemenea surse de prestigiu au instituit standarde exigente pentru a permite publicarea studiilor respective). De aceea, ne vom focaliza să analizăm critic lucrarea având în vedere câteva întrebări pertinente legate de asemenea analize de date secundare: (a) *„tehnice pot fi efectuate analize comparative interțări care să permită apoi inferențe la nivel de etnie etc.?”*, (b) *„a luat autorul toate măsurile de precauție disponibile pentru a minimiza riscul discutării unor artefacte statistice, ca diferențe interțări?”*; (c) *„interpretările realizate de către autor în capitolul destinat discutării rezultatelor sunt rezonabile / valide științific?”*. În paginile următoare, voi creiona răspunsul la aceste trei întrebări, pe baza expertizei metodologice pe care o dețin și ținând seama de rigorile metodologiei cercetării cantitative utilizată predominant pe parcursul acestui volum.

Pot fi efectuate analize comparative interțări din perspectivă tehnică? Pentru a ajunge să comparăm, dacă există diferențe psihologice între doi indivizi prototipici din țări diferite, să zicem John Doe din SUA, și Ion Popescu din România, este important ca instrumentul utilizat pentru a face comparația să aibă caracteristici psihometrice echivalente. Spre ilustrare, atunci când se compară doi indivizi în privința aceluiași construct, de exemplu trăsătura de personalitate extraversiune, toți itemii care intră în componența instrumentului respectiv să reflecte în proporții predominante trăsătura vizată și nu alte aspecte, care țin de genul persoanei, de vârsta acesteia, de etnie sau de arealul cultural din care face parte. Dacă din punct de vedere teoretic aceste lucruri sunt clare, este dificil de găsit în practică asemenea itemi. Unii itemi sunt construiți din start într-un mod deficitar. De exemplu, un răspuns afirmativ la itemul *Obişnuiesc să ies cu prietenii în oraș pentru a mă distra* nu reflectă doar trăsătura extraversiune, iar pentru aceasta ar fi suficient să ne imaginăm cum ar răspunde o persoană de gen feminin, cu vârsta de 62 de ani din Iran, o țară cu o cultură musulmană majoritară, ce locuiește în mediul rural. Chiar dacă cei mai mulți itemi din sfera psihologiei sunt scriși mult mai bine, având un nivel ridicat de abstractizare și generalizare, astfel încât să fie minimalizat impactul unor variabile socio-demografice, ar trebui testată echivalența instrumentului utilizat pentru comparații interțări. Acest

lucru este necesar, mai cu seamă, din cauza procesului de adaptare a instrumentului în fiecare țară unde este nou introdus, un demers necesar din cauza existenței unor bariere lingvistice și/sau culturale.

În literatura de specialitate, există cel puțin două abordări tehnice posibile pentru a analiza nivelul de echivalență, măsurarea invarianței (în engleză, *measurement invariance*), respectiv testarea funcționării diferențiale a itemului (în engleză *DIF – differential item functioning*). Prima dintre ele este mai răspândită și reprezintă modalitatea recomandată și de către Comisia Internațională de Testare, cu precizarea că ea nu se rezumă la simpla traducere prin retroversiune a unei probe (în engleză *back translation*) (pentru mai multe detalii vezi ITC, 2010 sau Sava, 2011). Conceptul de invarianță în măsurare are în vedere măsura în care constructul surprins printr-un set de itemi are aceeași semnificație pentru grupuri diferite sau pentru aceleași persoane în perioade diferite (Hoyle, 2008). Există mai multe niveluri ale invarianței care pot fi testate, cum ar fi invarianța configurată, invarianța metrică sau invarianța scalară. Aceste tipuri de invarianță pot fi considerate ca fiind organizate ierarhic. De exemplu, existența unei invarianțe configurale a instrumentului în două țări diferite (România și Iran) îi asigură pe utilizatorii unei versiuni adaptate că măsoară același construct (de exemplu, că scala măsoară extraversiunea, atât în România, cât și în Iran). Acest fapt poate fi suficient pentru a realiza comparații între indivizi aparținând aceluiași grup de referință, dar reprezintă o condiție insuficientă pentru a face comparații între țări, de exemplu, să se afirme că românii sunt mai extravertiți decât iranienii. Pentru a permite asemenea comparații ar trebui atins nivelul de invarianță scalară sau cel puțin acela de invarianță scalară parțială. Absența unei invarianțe scalare poate fi un indiciu al existenței unei variabile parazit (în engleză *confounding*) în interpretarea eventualelor diferențe observate. De exemplu, un scor mediu mai ridicat obținut în România față de Iran poate reprezenta un indiciu că nivelul de extraversiune al românilor este mai ridicat cel al iranienilor; însă, poate fi și un artefact statistic cauzat de faptul că anumiți itemi din componența scalei de extraversiune sunt mai specifici din punct de vedere demografic sau cultural unei țări decât în alta (spre ilustrare, vezi impactul itemului ilustrat asupra scorului la extraversiune într-o țară cu populație majoritar urbană și un nivel de trai ridicat față de o țară săracă, în care peste 75% din populație trăiește în mediul rural).

Dacă la un nivel teoretic și ca un model normativ lucrurile sunt foarte clare, din punct de vedere pragmatic și descriptiv situația este complet diferită,

din cel puțin trei motive importante. Primul, ar fi că în cazul adaptării testelor psihologice, cutuma existentă nu solicită testarea invarianței scalare, ci doar pe aceea a invarianței configurale. Acest lucru este normal pentru că producătorii de teste sunt interesați îndeosebi să arate că proba măsoară același construct (ceea ce își propune să măsoare). Prin urmare, datele cu privire la invarianța scalară a unui instrument lipsesc, aproape întotdeauna. În al doilea rând, testarea invarianței scalare este considerată de mulți ca o metodă foarte conservatoare, deoarece în acele puține cazuri, în care este verificată, rezultatul este de obicei unul negativ, evidențiind absența invarianței scalare sau, în cel mai optimist scenariu, existența unei invarianțe scalare parțiale. În al treilea rând, testarea efectivă a invarianței scalare este un proces extrem de sensibil la caracteristicile eșantioanelor comparate. A verifica invarianța scalară pe eșantioane diferite (de exemplu, pe un lot de studenți selectați nonaleatoriu, pe bază de conveniență în România și un lot de funcționari publici din Iran) nu ne ajută să vedem, dacă instrumentul este unul echivalent, pentru că loturile testate au caracteristici diferite. Nici măcar existența unor eșantioane probabilistice și reprezentative național nu constituie o soluție universal valabilă, chiar dacă aceasta constituie metoda de lucru recomandată. De exemplu, în anumite contexte pot exista diferențe socio-demografice importante, cum ar fi ca procentul celor cu studii superioare într-o populație să fie de 35%, iar în alta de doar 10%. Într-un asemenea context, absența invarianței nu înseamnă neapărat nonechivalența instrumentelor, ci ar reprezenta un artefact statistic determinat de caracteristici demografice disimilare în cele două eșantioane comparate. Cu alte cuvinte, deși metoda testării invarianței reprezintă un model teoretic atractiv, în practică, invarianța scalară este rareori testată, iar atunci când acest lucru se întâmplă rezultatul este unul mai degrabă negativ, nu neapărat pentru că instrumentele nu ar fi echivalente, ci pentru eșantioanele pe baza cărora s-au făcut analizele pot fi disimilare. Constatăm, așadar, o diferență uriașă între modelul normativ propus și situația descriptivă existentă, discrepanță determinată, în bună măsură, de dificultățile de a testa acurat existența unei invarianțe de tip scalar. Această concluzie este importantă pentru analizele efectuate în această lucrare, în condițiile în care pentru cele mai multe dintre comparațiile realizate în lucrare nu există date care să sprijine sau să infirme nivelul de invarianță scalară al instrumentelor pe baza cărora s-au realizat aceste comparații.

A luat autorul toate măsurile de precauție disponibile pentru a minimiza riscul discutării unor

artefacte statistice, ca diferențe interțări? Această întrebare este una perfect legitimă, dată fiind situația descrisă anterior. Ținând cont de practica uzuală existentă în literatura de specialitate și de specificul analizei de date secundare (de multe ori fiind disponibili doar indicatorii statistici descriptivi, dar nu și baza de date originară), cred că profesorul David a luat precauțiile necesare, pentru a minimiza riscul interpretării unor artefacte statistice, lucru de altfel de așteptat, ținând cont de faptul că este unul din specialiștii în metodologia cercetării psihologice din țară (pe alocuri cred că a făcut chiar exces de zel în prezentarea unor aspecte metodologice în lucrare și/sau în alegerea unor metode conservatoare de analiză a datelor). Astfel, în primul rând, autorul nu s-a rezumat la interpretarea oricăror diferențe semnificative statistic observate, ci doar pe acelea care aveau o magnitudine a mărimii efectului, care încep să fie relevante din punct de vedere practic (o valoare d Cohen mai mare sau egală cu .35) (Cohen, 1994). Prin această măsură, a eliminat discutarea unor diferențe triviale interțări și/sau a eliminat eventualele artefacte determinate de un nivel scăzut până spre moderat al nonechivalenței scalare a instrumentelor. De asemenea, acolo unde datele au permis, a realizat analize de invarianță sau a scris autorilor pentru a solicita astfel de date. Din perspectiva caracteristicilor tehnice ale eșantioanelor comparate, a acordat întâietate și credit studiilor bazate pe eșantioane reprezentative la nivel național. În sfârșit, o altă metodă importantă utilizată a fost aceea de a verifica indirect calitatea măsurătorilor efectuate. Acest lucru s-a realizat prin analiza măsurii în care rezultatele obținute reproduc anumite pattern-uri corelaționale așteptate pe baza rezultatelor anterioare din literatura de specialitate. De asemenea, în secțiunea de discuții, a prezentat explicit principalele limite metodologice existente. Sintetizând, autorul a luat toate măsurile disponibile pe baza datelor la care a avut acces pentru a minimiza riscul unor artefacte statistice.

Interpretările realizate de către autor în capitolul destinat discutării rezultatelor sunt rezonabile/valide științific? Din perspectiva metodologiei cantitative secțiunea de interpretare a rezultatelor respectă exigențele caracteristice unui demers validat științific (în engleză *evidence-based*) (David, 2006; Sava, 2013). În primul rând, modelul conceptual / teoretic, utilizat drept grilă de structurare și interpretare a întregii lucrări, este un model fundamentat empiric pe date publicate în reviste cu impact internațional, modelul sugerând o relație bidirecțională între aspecte psihologice și o serie de caracteristici biologice/genetice, fizice/ecologice și culturale/istorice. De asemenea, discuțiile țin seama de anumite limitări metodologice ale demersului întreprins, iar acest lucru este precizat explicit în

lucrare. Bunăoară, acolo unde sunt sugerate inferențe cauzale sau anumite explicații pentru rezultatele obținute, acestea sunt realizate sub registrul *posibilului și al probabilului*, nu al unei *certitudini*. În sfârșit, chiar dacă valorile și opțiunile autorului privind anumite recomandări și soluții posibile transpar destul de explicit pentru cititor, se precizează cu subiect și predicat că diferențele observate nu ar trebui interpretate valoric, în termeni de bun sau rău. Această decizie importantă pentru România va trebui să fie dezbătută public pentru a crește nivelul de congruență între ceea ce dorim să fim și cum suntem în prezent, atâta timp cât această discrepanță ne face mai puțin fericiți și mai depărtați de valorificarea potențialului pe care îl avem.

De aceea, aș concluziona că, din punctul meu de vedere, aceasta este adevărata miză a lucrării care ar trebui să nască dezbateri vii în societate, pentru că, dintr-o perspectivă metodologică, lucrarea întrunește pe deplin exigențele specifice unei abordări etice, cu o metodologie de cercetare predominant cantitativă și concepută într-o grilă de lectură interdisciplinară.

Bibliografie

- [1] J. Cohen, 1994, The earth is round ($p < .05$). *American Psychologist*, 49(12), 997-1003.
- [2] D. David, 2006, *Metodologia cercetării clinice. Fundamente*. Iași: Editura Polirom.
- [3] A. Gavreliuc, 2004, *Etnopsihologie*. Timișoara: Editura Universității de Vest.
- [4] R. J. Herrnstein, C. Murray, 1994, *The bell curve: Intelligence and class structure in American life*. New York: Free Press.
- [5] R. H. Hoyle, 2008, Applications of structural equation modelling in clinical and health psychology research, În J. Miles și P. Gilbert (eds.), *A Handbook of Research Methods in Clinical and Health Psychology* (p. 261-278), Oxford, UK: Oxford University Press.
- [6] ITC, 2010, *International Test Commission Guidelines for Translating and Adapting Tests*, Găsit la www.intestcom.org la data de 10.10.2010.
- [7] E. F. Loftus, 1997, Creating false memories. *Scientific American*, 277(3), 70-75.
- [8] E. F. Loftus, J. E. Pickrell, 1995, The formation of false memories. *Psychiatric Annals*, 25(12), 720-725.
- [9] F. A. Sava, 2013, *Psihologia validată științific. Un ghid practic de cercetare*. Iași: Editura Polirom.
- [10] F. A. Sava, 2011, *Analiza datelor în cercetarea psihologică* (ediția a II-a), Cluj-Napoca: Editura ASCR.